

ՏԱԹԵՎԻԿ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ԱՐԴՈՒՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒՄԸ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

Վերջին տարիներին թուրքիայում աշխուժացել են Աբդուլ Համիդ Բ.-ի կառավարման շրջանում օսմանյան կրթական համակարգի վերաբերյալ գիտական հետազոտությունները: Թուրքական պատմագիտության մեջ սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ.-ն դեռևս շարունակում է մնալ ամենահիշատակվող գործիչներից մեկը՝ միաժամանակ արժանանալով անթաքույց գովեստի եւ խիստ քննադատության: Նրա 33-ամյա կառավարման շրջանը, որ կարելի է համարել կայսրության ամենաճգնաժամային փուլ, որոշ գիտնականներ որակում են «բռնապետություն», մյուսները՝ «արդիականացման նոր ձեւաչափ»: Սա է պատճառը, որ, չնայած առկա բազմաթիվ ուսումնասիրություններին, սուլթանի գործունեությունը շարունակում է մնալ գիտական օրակարգում՝ լինելով հակասական եւ հակադիր հայացքների հատման տիրույթում: Հակադիր հայացքներ առկա են նաեւ Աբդուլ Համիդի կառավարման շրջանում կրթությանը վերաբերող ուսումնասիրություններում:

Ըստ որոշ հետազոտողների՝ սուլթան Մահմուդ Բ.-ն (1808-1839 թթ.) մասնակիորեն հասկացել էր կրթության նշանակությունը պետության եւ քաղաքացու ձեւավորման գործում, սակայն, առկա պայմաններից ելնելով, ուշադրությունն առավելապես սեւեռել է վարչարարության վրա: Թանգիմատի շրջանում կարեւորվում էր աշխարհիկ կրթությունը, եւ Աբդուլ Համիդը շարունակել է իր պապի քաղաքականությունը: Համիդի թոռը՝ Աբդուլհամիդ Քայրահան Օսմանօղլուն, գրում է. «Կրթությունը այդքան կարեւորող սուլթան դժվար է գտնել օսմանյան սուլթանների շարքում»¹, - եւ այս միտքը կարելի է հանդիպել արդի թուրք շատ պատմաբանների երկերում:

Աբդուլ Համիդ Բ.-ի կառավարման ընթացքում իսկապես մեծ թվով դպրոցներ են բացվել կայսրության տարբեր վայրերում, գրանցվել է

¹ A. Osmanoğlu, Dedem Abdulhamid Hân, İstanbul, 2016, s. 130.

աշակերտների թվի աճ: Բագմաթիվ թուրք պատմաբաններ նշում են, որ, եթե չլինեին Համիդյան կրթական բարեփոխումները, մամուլի արդիականացումն ու ժողովրդի համար հասանելիությունը, չէին լինի Երկրորդ Սահմանադրության շրջանում կրթության ոլորտի հաջողությունները, 1908 թ. Երիտթուրքական հեղաշրջումը, ինչպես նաև կայսրության կործանումն ու Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրումը: Համիդի դուստրը՝ Այն Օսմանօղլուն, փորձելով ցույց տալ կրթական ոլորտում առաջընթացը, իր հուշերում գրում է, թե, հոր խոսքերով, ի տարբերություն Առաջին Սահմանադրության շրջանի, երբ ժողովուրդը մեծամասամբ անգրագետ էր, Երկրորդ Սահմանադրության հռչակման ժամանակ ժողովուրդն արդեն պատրաստ էր դրան, քանի որ բավական թվով դպրոցներ էին բացվել, ժողովուրդը կրթվել էր եւ գիտակցում էր սահմանադրության կարեւորությունը²:

Թուրքական կրթության պատմության եւ արդիականացման տարբեր խնդիրների շարքում Աբդուլ Համիդի կառավարմանն անդրադարձող առաջին ուսումնասիրություններն արվել են Հանրապետության գոյության վաղ շրջանում, երբ պատմագիտությունը որպես կարեւորագույն ոլորտ գտնվում էր նախագահ Մուսթաֆա Քեմալի անմիջական վերահսկողության տակ: Նյութին առաջիններից է անդրադարձել թուրք հայտնի մանկավարժ, գրող, քաղաքական գործիչ Նաֆի Աթուֆ Քանսուն³: Առաջին անգամ 1930 թ. տպագրված իր աշխատության մեջ Աթուֆը նշում է, որ Համիդի՝ տգիտության ու կրոնի վրա հիմնված բռնակալության տարիներին կրթությունը հետընթաց է ապրել: Որպես ժամանակաշրջանի դպրոցների հիմնական նպատակ Աթուֆը համարում է լրտեսության, վախի, տգիտության տարածումը⁴:

Թուրք պատմաբան Հասան Ալի Յուշելը 1938 թ. տպագրված «Միջնակարգ կրթությունը Թուրքիայում» գրքում⁵ համիդյան ժամանակաշրջանը բնորոշում է իբրեւ համատարած խավարի դար: Հղում անելով Սաիդ փաշային՝ Յուշելն ասում է. «Աբդուլ Համիդը նպատակադրված, գիտակցաբար ընտրել էր թուրք երիտասարդությանը քնեցնելու, լուսավոր գիտելիքից եւ գաղափարից հեռու, խավարի մեջ պահելու ուղին: Իսկ

² Sîu A. *Osmanoğlu*, Babam Sultan Abdülhamid, İstanbul, 2013, էջ 100:

³ Sîu N. *Kansu*, Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme, İstanbul, 1930:

⁴ Sîu M. *Gündüz*, II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve İdeoloji Üzerine Araştırmalar, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 6, Sayı 12, 2008, էջ 247. նույն՝ N. *Kansu*, նշվ. աշխ., էջ 153:

⁵ Sîu H. *Yücel*, Türkiye’de Ortaöğretim, Ankara, 1994:

այստեղ-այնտեղ հատկապես գահակալության տարեգարձերին կառուցած դպրոցների շենքերը ձեռականոթյուն էին»⁶:

1940 թ. Յուլի 1-ի նախաձեռնությամբ եւ ղեկավարությամբ Թանգիմաթի 100-ամյակին ընդառաջ տպագրված ժողովածուի մեջ տեղ գտած Սադրեթթին Ջելալ Անթելի «Թանգիմաթյան լուսավորություն» հոդվածում⁷ հեղինակը խստորեն քննադատում է օսմանյան կրթական համակարգն ու նաեւ Համիդին: Անթելը գրում է, որ Թանգիմաթյանի շարունակություն հանդիսացող համիդյան շրջանը կրթության տեսանկյունից բացարձակ հետընթաց է, ապա շարունակում՝ «եթե նույնիսկ հնարավոր լինեք Թանգիմաթը մինչեւ երկրորդ Սահմանադրության շրջան ձգել, միայն 1839-1877 թթ. իրական Թանգիմաթ պետք համարվեն, քանի որ վարչական եւ կրթական ոլորտում ամենաշատ բարեփոխումներն այս շրջանում են արվել»⁸:

Թուրք հայտնի պատմաբան, քաղաքական գործիչ Յուսուֆ Հիքմեթ Բայուրը «Թուրքական հեղափոխության պատմություն» աշխատության մեջ, Համիդի կրթական քաղաքականությանն անդրադառնալով, նշում է, որ այս ժամանակաշրջանում բազմաթիվ դպրոցներ են բացվել, իսկ եղածներն ընդլայնվել են: Պատմաբանը գրում է, որ Աբդուլ Համիդի շրջանում բացված դպրոցները «հոգեւոր ու կրթական տեսանկյունից երիտասարդներին կուրացնելու եւ փաղիշահի համար աղոթելու» համար էին ստեղծվել, սակայն ավելացնում է՝ ցանկացած ուսյալ երիտասարդ հասկանում էր, որ պետությունն անդունդի եզրին է, քանի որ օտար լեզուներով գրված գրքերում ու թերթերում կարդում էր աշխարհի ու Օսմանյան կայսրության սարսափելի վիճակի մասին⁹:

1940-ական թվականների սկզբին Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանի կրթական նախաձեռնությունների եւ կառույցների մասին գրված ամենաընդգրկուն աշխատություններից է Օսման Նուրի Էրզինի «Թուրքիայի լուսավորության պատմություն» երրորդ հատորը¹⁰: Առաջին մի քանի էջում ժամանակաշրջանը վերլուծող Օսման Նուրին համիդյան շրջանի բացասական կողմերին եւս անդրադառնում է, չեչտում գրաքննության ու տպագրական արգելքների առկայությունը, սակայն միեւնույն ժամանակ նշում, որ Ստամբուլի տարածքով սահմանափակվող կրթական

⁶ M. Gündüz, նշվ. աշխ., էջ 247:

⁷ Sıu S. Antel, Tanzimat Maarifi, Tanzimat I, İstanbul, 1999, էջ 441-462:

⁸ M. Gündüz, նշվ. աշխ., էջ 248. տե՛ս նաեւ S. Antel, նշվ. աշխ., էջ 457:

⁹ Sıu Y. Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, C. I, Kısım: II, Ankara, 1991, էջ 256:

¹⁰ Sıu N. Osman, Türk Maarif Tarihi, III, İstanbul, 1977:

Համակարգը՝ Համիդի կառավարման տարիներին միայն կարողացավ հասնել վիլայեթներ ու շատ առաջադիմեց¹¹: Նրա աշխատությունն աշխարհի պատմաբանների եւ մշակութաբանների համար աղբյուր է հանդիսացել եւ հանդիսանում, սակայն պատմաբան Մ. Գյունդուզը գրում է, որ Էրզինի ներկայացրած տեղեկությունները պետք է վերստուգել փաստաթղթերի եւ պատմագիտական ուսումնասիրությունների միջոցով, քանի որ նրա ներկայացրած տեղեկությունները հաճախ չեն համապատասխանում իրականությանը¹²:

Ժամանակաշրջանը նկարագրած կարեւոր անուններից է նաեւ Էնվեր Զիյա Քարալը, որ «Օսմանյան պատմության» ութերորդ հատորում¹³ անդրադառնում է Աբդուլ Համիդ Բ.-ին: Թեեւ Քարալը շրջանն ավելի շատ քաղաքական տեսանկյունից է ներկայացնում, սակայն երբեմն անդրադառնում է նաեւ այլ նյութերի, այդ թվում կրթությանը¹⁴: Քննադատելով արաբերենի օգտագործումը որպես մեղրեսեի լեզու՝ Քարալը գրում է, որ այդ հաստատությունները տալիս էին կրոնական, ուղեղ բթացնող եւ կյանքի համար անպիտան կրթություն, դաստիարակում անվստահ, անօգուտ, սահմանափակ սերունդ: Ըստ նրա՝ «Աբդուլ Համիդը հեռու էր կայսրության իրական բարօրությունը կրթությամբ հասնելու գաղափարից: Այս պատճառով կրթության վերաբերյալ լուրջ եւ միանշանակ կարծիք չունեն: Դժվար է ցույց տալ նրա նախաձեռնությունը հիմնված կրթական որեւէ հաստատություն, բացի պաշտոնյա եւ քաղաքական գործիչ դաստիարակելու համար ստեղծված «Mekteb-i Mülkiye»-ից. նրա կառավարման ընթացքում հիմնված հաստատությունների գաղափարները նախարարներն էին առաջարկում»¹⁵:

1940-ականներին՝ բազմակուսակցական համակարգի հաստատումից հետո տպագրված աշխատություններում, համիդյան ժամանակաշրջանի կրթական համակարգի նկատմամբ բացասական մոտեցումներն սկսեցին մեղմանալ, նյութի վերաբերյալ նոր հայացքներ ի հայտ եկան: Պաշտոնական պատմագրության մեջ հատկապես 1980-ականներից հետո քեմալիզմի եւ հանրապետականության քննադատություններն են առավել ազդեցիկ դառնում, ինչը պատճառ է հանդիսանում առհասարակ համիդյան

¹¹ Տե՛ս Մ. Gündüz, նշվ. աշխ., էջ 249:

¹² Տե՛ս անդ:

¹³ Տե՛ս Է. Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908), Ankara, 2007:

¹⁴ Տե՛ս Է. Karal, նշվ. աշխ., էջ 375-414:

¹⁵ Անդ, էջ 384-385:

շրջանի եւ կրթության վերաբերյալ գիտական գնահատականների վերանայման: 1980-ականների վերջին թուրքիայում կրթության պատմության ոլորտում կարեւորվող ուսումնասիրություններից է Հասան Ալի Քոչերի աշխատությունը¹⁶, ուր Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանի կրթությունը «քանակապես առաջընթաց, որակապես հետընթաց» կարգախոսով է ներկայացվում¹⁷: Քոչերը մեծ տեղ է հատկացնում մամուլին ու գրաքննությանը, նաեւ շեշտում, որ գիտությունն ու պատմությունը հետաքրքիր էին կառավարության համար, իսկ վերջում հավելում է, որ երիտթուրքերի շարժման ձեւավորումը աբդուլհամիդյան ժամանակակից կրթական հաստատությունների շնորհիվ տեղի ունեցավ¹⁸:

Աբդուլ Համիդի կառավարման շրջանի կրթությունը որպես ատենախոսության նյութ թուրք գիտնականներից առաջինը ուսումնասիրել է Բայրամ Քոդամանը: Նրա աշխատությունը, որ թուրքական կրթության պատմությանը նվիրված գործերի շարքում եզակի է, հիմնված է արխիվային նյութերի վրա: Քոդամանն ուսումնասիրում է կրթության մի շարք ոլորտներ՝ այդ թվում տարրական ու միջնակարգ դպրոցները, լիցեյները, դրանց քանակական տվյալները, ուսուցիչների պակասը, ֆինանսավորման աղբյուրները եւ այլն: Կրթական ոլորտի զարգացումները ներկայացնելով՝ նա հետեւյալ եզրակացության է գալիս. «Բոլոր այս զարգացումները հետագա կրթական բարեփոխումների հիմք են դառնալու: Ժամանակակից առաջին կենտրոնացված կրթական համակարգն այս շրջանում է ստեղծվել: Կրթության նախարարությունն ընդգրկում էր տարրական, միջնակարգ եւ ավագ դպրոցների վարչությունները: Այս կառույցի շնորհիվ գավառներում միջնակարգ եւ տարրական, ինչպես նաեւ ուսուցիչներ պատրաստող դպրոցներ են ստեղծվել: Սա նշանակում էր թանգիմաթականների՝ ստամբուլական տրոն համակարգից հրաժարում: Ինչ վերաբերում է նոր համակարգի որակին, ապա այն, անկասկած, արժանի է քննադատության: Սակայն այս քննադատությունն ուղղված է միայն բարձրագույն կրթությանը»¹⁹: Քոդամանը կրթության բովանդակային մասին, ծրագրերին, արեւմտականացման եւ արդիականացման նկատմամբ ունեցած դիրքորոշմանը չի անդրադառնում:

Պատմաբան Յահյա Աբյուզը, խորանալով կրթության պատմության ոլորտում, այս առնչությամբ բազմաթիվ աշխատանքներ է հեղինակել:

¹⁶ Skü H. Koçer, Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi, İstanbul, 1991:

¹⁷ Skü M. Gündüz, նշվ.աշխ., էջ 259:

¹⁸ Skü անդ:

¹⁹ B. Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1991, s. 164.

Համիդի կառավարումն անվանելով «աբսոլյուտիզմի» շրջան, նա, թեկուզեւ առանց մանրամասնությունների, անդրադառնում է կրթական գրեթե բոլոր խնդիրներին: Աքյուզը «Թուրքական կրթության պատմություն» գրքում²⁰ ներկայացնում է կրթության առանձնահատկություններն ամբողջատիրության ժամանակ. «Այս շրջանում բազմաթիվ արհեստագործական եւ մասնավոր դպրոցներ հիմնվեցին, կարեւոր զարգացումներ տեղի ունեցան: Կուլյերի եւ խուլերի դպրոցներ բացվեցին: Ընդհանուր առմամբ կրթությունն առաջընթաց ապրեց, զարգացավ աղջիկների կրթությունը: Միջնակարգ դպրոցների ու լիցեյների թիվն ավելացավ, սակայն կրթության որակը չատ չբարելավվեց: Ժամանակաշրջանին հարիր՝ կատարյալ մարդու կերպար էր ձևավորվել, եւ ջանքեր էին գործադրվում մարդու նման տեսակ կրթելու համար: Կրոնի եւ բարոյականության դասերն ավելացան: Ուսուցիչների մասնագիտացման հարցում եւս զարգացումներ եղան: Բանակի կրթությունը վստահվեց գերմանացի սպաներին»²¹:

Թուրք պատմաբան Սելիմ Դերինգիլը բացառապես արխիվային վավերագրերի հիման վրա հրատարակել է խիստ արժեքավոր աշխատություն՝ նախ անգլերեն, ապա՝ թուրքերեն²²: Ըստ Դերինգիլի՝ Համիդի կառավարման տարիներին կրթությունից միջոցով ակնկալվում էր հնազանդություն քարոզել, բայց միեւնույն ժամանակ կենտրոնամետ արժեքներն իբրեւ անձնական ընկալող հասարակություն ստեղծել²³: Աբդուլ Համիդը երկրի արդիականացման համար առանց տատանվելու օգտագործում էր բոլոր հնարավոր եղանակները: Նրա կառավարման շրջանում զբոսաշրջիկներին ու արտասահմանցի հյուրերին պարտադիր տանում էին Ստամբուլի նորակառույց ուսումնական հաստատություններ: Ավելին՝ առաջնակարգ օտարերկրյա գրադարաններ ուղարկված պատկերազրքերում միշտ ներառված էին լինում դպրոցական վկայականները իրենց փոքրիկ ձեռքերով բռնած աղջկաների նկարներ²⁴: Աբդուլ Համիդի հիմնադրած կրթական հաստատությունները որպես արդիականացման պարտադրանք դիտարկող Դերինգիլը դրանք նաեւ գաղափարախոսության տարածման միջոց է համարում: Այս առնչությամբ դրական

²⁰ Sîu Y. Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S., Ankara, 2008:

²¹ M. Gündüz, նշվ. աշխ., էջ 258:

²² Sîu S. Deringil, İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908), İstanbul, 2002 (The Well- Protected Domain, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909, London 1998):

²³ Sîu S. Deringil, նշվ. աշխ., էջ 102:

²⁴ Sîu անդ., էջ 115:

եւ բացասական կարծիք հայտնող գիտնականները համակարծիք են մի հարցում. կրթությունն այս շրջանում լայն տարածում է գտել: Երկրի ամենահեռավոր վայրերում այն տարածելու համար տարբեր միջոցներ են կիրառվել: Սուլթանն ընդունում էր թուրք ժողովրդի անգրագիտության հանգամանքը: Բողոքելով գրագիտության ցածր մակարդակից՝ Համիդը նշում է, որ դրա պատճառը այբուբենի բարդությունն է, եւ այն հաղթահարելու համար առաջարկում կիրառել լատինականը²⁵, հարելով՝ «Որեւէ խելացի մարդ չի կարող կրթությանը դեմ լինել: Եւ ես իմ բոլոր կրոնակիցներին ուզում եմ ներկայացնել լավ եւ օգտակար մի նորամուծություն: Սակայն վնասակար նորույթների դեմ կենաց-մահու պայքար եմ մղելու»²⁶: Նոր սերնդին վնասակար գաղափարախոսություններից պաշտպանելու համար արտասահմանյան կրթությունն արգելվեց²⁷: Սակայն այս ամենին հակառակ՝ չկարողացան կանխարգելել կրթության նպատակով արտասահման մեկնող երիտասարդների հոսքը եւ այնտեղից դրքերի ու քարոզիթերթիկների ներմուծումը:

Թուրք պատմաբան Մուստաֆա Արմաղանը գրում է, որ Համիդը շատ էր կարեւորում կրթությունը, ապա ավելացնում՝ օրիորդաց առաջին դպրոցները եւս Համիդի օրոք են բացվել, ընդ որում՝ ոչ միայն մեծ քաղաքներում, այլեւ, օրինակ, Սամսունում²⁸: Միայն 1879 թ. եւ 1904 թ. Ստամբուլի օրիորդաց դպրոցների քանակի համեմատումը ցույց է տալիս, թե նրա իշխանության օրոք որքան է աճել դպրոցների եւ աշակերտների թիվը²⁹: Օ. Քոլոլլուն գրում է, որ 1906-1907 ուստարում գործող 619 միջնակարգ դպրոցներից 74-ն իզական էին³⁰: Աբդուլ Համիդը նաեւ ամեն գյուղում մզկիթի հետ միասին տարրական դպրոց է հիմնել³¹: Արմաղանն ընդգծում է, որ կրթական համակարգում սուլթանն անսխալական չէր. օրինակ՝ ցանկանում էր համալսարան բացել մի հասարակության պայմաններում, ուր անհրաժեշտ կրթական մակարդակը բացակայում էր³²: Օգգյուր Յըլդըզը գրում է, որ անհնար է չնկատել Համիդի

²⁵ Sñu F. Maden, II Abdülhamit Dönemi, İstanbul, 2014, էջ 27:

²⁶ M. Gündüz, նշվ. աշխ., էջ 271:

²⁷ Sñu M. Gençoğlu, Sultan II Abdülhamid'in Yurt Dışı Eğitim Politikası, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 4 (2), Kırıkkale, 2014, էջ 33:

²⁸ Sñu M. Armağan, Abdülhamidin Kurtlarla Dansı 1, İstanbul, 2012, էջ 224:

²⁹ Sñu İ. Sırma, Sultan Abdülhamid döneminde İstanbul'da kız mektepleri, Belgelere II. Abdülhamid Dönemi, İstanbul, 1998, էջ 66-70:

³⁰ Sñu O. Koloğlu, Abdülhamid Gerçeği, İstanbul, 1987, էջ 377:

³¹ Sñu M. Armağan, նշվ. աշխ., էջ 226:

³² Sñu անդ., էջ 228-229:

կատարած հսկայածավալ աշխատանքը կրթության ոլորտում, եւ ավելացնում՝ Աբդուլ Համիդը նախքան գահ բարձրանալն զբաղվել էր գյուղատնտեսությունում եւ գիտակցելով այս ոլորտում կրթության կարեւորությունը՝ Օսմանյան կայսրության տարբեր վիճակներում բացել է գյուղատնտեսական դպրոցներ եւ սկսել անձամբ հետեւել կրթության որակին³³։ Պատմաբան Քեմալ Քարփաթը նշում է, որ Աբդուլ Համիդն է բացել առաջին թուրքական համալսարանը (*Darulfunun*)³⁴, ինչպես նաեւ գեղարվեստի ակադեմիան, բարձրագույն ճարտարագիտական դպրոցը, մանկավարժական բարձրագույն դպրոցը, համբերի եւ կուլյերի դպրոցը, բազմաթիվ մասնագիտական դպրոցներ։ Նրա հիմնած մշակութային ամենանշանակալի կառույցներից են պետական թանգարանը, ռազմական թանգարանը, Հայդարփաշայի բժշկական դպրոցը, Յըլգըզի գրադարանը³⁵։ Ըստ պատմաբանի՝ վերջինս խորը պատկերացում է տալիս գիտության նկատմամբ սուլթանի վերաբերմունքի մասին։ Ի դեպ, Յըլգըզի գրադարանը տվյալ ժամանակաշրջանի չափանիշներով բավական հարուստ է եղել եւ ունեցել է մոտավորապես 90.000-100.000 կտոր գրականություն՝ ներառյալ թուրքերեն, արաբերեն, պարսկերեն հազվագյուտ ձեռագրեր, պատմության, գրականության եւ փիլիսոփայության մասին արեւմտյան հեղինակների աշխատություններ։ Դա հետագայում Ստամբուլի համալսարանական գրադարանի հիմքը դարձավ եւ, Քարփաթի խոսքերով, կիրառվեց հենց այն մարդկանց կողմից, որոնք սուլթանին մեղադրում էին երիտասարդությանը հավատամուկությանը կրթելու մեջ³⁶։

Թեեւ թուրքական տարրական ու միջնակարգ դպրոցների թվում լուրջ աճ էր նկատվում, սակայն, եթե համեմատում ենք ոչ մոլսուկման ժողովուրդների դպրոցների հետ, վիճակն ամենեւին հուսադրող չէր։ Հայաշատ նահանգներում եւ գյուղերում կրթությունը հայ ազգային ու մտավորական շրջանակների համար կարեւորագույն խնդիրներից առաջնայինն էր։ 1870-80-ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում մեկ, Արեւմտյան Հայաստանի բոլոր գավառներում, բոլոր գյուղերում իրար հետեւից

³³ Sñu Ö. Yildiz, II. Abdülhamid Döneminde Ziraî Eğitime Bir Bakış, Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, 2012, Ankara, էջ 3273:

³⁴ Sñu K. Karpat, The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State, New York, 2001, էջ 169.

³⁵ Sñu Z. Danişman, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Cilt XIII, Sultan İkinci Abdülhamid Han, İstanbul, 1966, էջ 283. նաեւ՝ F. Demirel, Sultan II Abdulhamid'in Mirası, İstanbulda Kamu Binaları, İstanbul, 2012:

³⁶ Sñu K. Karpat, նշվ. աշխ., էջ 169:

բացվում են նախակրթարաններ, արական ու իգական վարժարաններ, մասնագիտական ու բարձրագույն դպրոցներ: Սկսվում է մեծ թափով միսիոներական հայկական եւ խառն դպրոցների հիմնումը, որոնք ուսուցման բարձր մակարդակ են ապահովել, եւ այդ դպրոցների աշակերտության 70%-ը համարյա ամենուր հայեր էին: Օրինակ՝ առեւտրի դպրոցում արձանագրված 110 աշակերտներից միայն 11-ն են մահմեդական եղել, մնացածը՝ քրիստոնյա³⁷: Օսման էրզինը գրում է. «Այս շրջանում ամենամեծ զարգացումը եւ առաջընթացը մասնավոր դպրոցներն են գրանցել: Փոքրամասնությունների եւ օտարերկրացիների դպրոցներն էլ այս շրջանում են ծաղկում ապրել: Նրանք ոչ միայն կառավարման, այլեւ ծրագրային հարցերում են ինքնուրույն գործել»³⁸: Այս դպրոցների կրթության որակն ու ուսուցումը վերահսկելու նպատակով 1886 թ. ստեղծվել է «Ոչ մահմեդական եւ արտասահմանյան դպրոցների ազգային վարչությունը» (Mile-i Gayri Müslime ve Ecnebi Okulları Müfettişliği)³⁹:

Տարբեր աղբյուրներ փաստում են, որ միսիոներական, արտասահմանյան, փոքրամասնությունների դպրոցներն Աբդուլ Համիդ ժամանակաշրջանում կարեւոր տեղ են գրավել⁴⁰: Օրինակ՝ 1890 թ. հայերին պատկանող հարյուրավոր դպրոցներ էին գործում Ստամբուլում, Բուլքայում, Ադափազարում, Աֆյոնում, Իզմիրում, Քոնիայում, Կեսարիայում, Յոզգաթում, Սեբաստիայում, Թոքաթում, Մերզիֆոնում, Ադանայում, Տարսոնում, Այնթափում, Խարբերդում, Չյունգյուլում, Մալաթիայում, Բալուում, Բիթլիսում, Մարզինում, Վանում: «1901 թ. Թուրքիայի միայն 33 գավառներում (մնացյալ 27-ի տվյալներն այլ տեստրակով պիտի հրապարակվեն) եղել է 478 հայկական վարժարան, ուր ուսանել է 38274 տղա, 15640 աղջիկ, եւ դասավանդել է 1005 տղամարդ եւ 398 կին ուսուցիչ»⁴¹: Երբեմն անգամ մոսուլման բնակչությունը ավելի լավ կրթություն ստանալու համար իրենց երեխաներին ուղարկում էին այդ

³⁷ Տէս Զ. Ստեփանյան, Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Երեւան, 2012, էջ 47, 49:

³⁸ Koloğlu O., նշվ. աշխ., էջ 379:

³⁹ Տէս Բ. Karataşer, Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme, The Journal of Academic Social Science Studies, Number: 57, 2017, էջ 427:

⁴⁰ Տէս Մ. Gündüz, նշվ. աշխ., էջ 278:

⁴¹ Գ. Մադոյան, Հայկական ընտանիք, Երեւան, 2018, էջ 41-42. հմմտ. «Վիճակացոյց գաւառական ազգային վարժարանաց Թուրքիոյ», Տետր Ա., Կոստանդնուպոլիս, 1901, աղյուսակ 33. http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/hajgirqn/book/vichakacuyc_1901.pdf:

դպրոցները⁴²: Քրիստոնյաները մեծ դեր էին խաղում Օսմանյան կայսրության ոչ միայն տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքում, այլև կայսրության վարչական գործերում, գիտության եւ մշակույթի բնագավառներում: Համիդն իր հուշերում գրում է, որ չնայած կայսրությունում տարեցտարի նորանոր դպրոցներ էին բացվում, թուրք երիտասարդները կրթվում էին, համալրում պետական համակարգը, այնուամենայնիվ, պետական պաշտոններում շարունակում էին գերիշխել ոչ մահմեդականները⁴³: Բազմաթիվ հայեր վարում էին պատասխանատու պաշտոններ: Օսմանյան կայսրության իշխող թուրք վերնախավը զարգացման ցածր մակարդակի էր: Նույնիսկ ԺԹ. դարասկզբին թուրքերի 90%-ն անգրագետ էր, այն դեպքում, երբ Անատոլիայի հույների շրջանում անգրագետների թիվը կազմում էր 50%, իսկ հայոց մեջ՝ ընդամենը 33%⁴⁴: Ըստ պատմաբան Զ. Դանըշմանի՝ սուլթանը, տեսնելով, որ թուրք բնակչությունը կրթության տեսանկյունից շատ է հետ մնացել, մարդկանց մեծ մասը կարդալ-գրել չգիտի, արվեստը միայն ոչ մոլսուլմանների ձեռքում է, եւ թուրք ժողովրդին հողագործությունն ու անասնապահությունն է մնացել, իր քաղաքականության մեջ հիմնական շեշտը դնում է կրթության վրա: Ներկայումս թուրքիայում գործող գրեթե բոլոր կրթական հաստատությունների հիմքերը Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանում են դրվել: Պատմաբանը գրում է. «Բացարձակ եւ բռնակալ առաջնորդների մեծ մասը նախընտրում է, որ ժողովուրդը չսովորի, մնա անգրագետ: Իսկ բռնակալության մեջ մեղադրվող Աբդուլ Համիդը պատմության մեջ մնաց որպես կրթությանը ամենաշատ ուշադրություն դարձնող օսմանյան սուլթան»⁴⁵: Թուրք պատմաբան Իհսան Սյուրեա Սըրման նշում է, որ, ըստ Ֆրանսիայի արտգործնախարարության արխիվներում պահվող չինական թղթապանակի փաստաթղթերի, Չինաստանի մոլսուլմանները, իրենց հասանելի կրթության մակարդակից եւ կրթության համար հատկացվող գումարի չափից դժգոհ լինելով, Աբդուլ Համիդից օգնություն են խնդրել: Արդյունքում 1900-ականների սկզբին Պեկինում Համիդի համալսարան է բացվել⁴⁶:

⁴² Տե՛ս անդ:

⁴³ Տե՛ս **İ. Bozdağ**, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul, Pinar Yayınları, 6. Basım, 1985, էջ 68:

⁴⁴ Տե՛ս **Յ. Սիմոնյան**, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երեւան, 1991, էջ 18:

⁴⁵ **Z. Danişman**, նշվ. աշխ., էջ 280:

⁴⁶ Տե՛ս **İhsan Süreyya Sırma**, Sultan II Abdülhamid'in İttihad-ı İslâm Siyaseti ve Adına Yapıtılan Pekin Hamidiyye Üniversitesi, Sultan II Abdülhamid Han ve Dönemi, Milli

Աղբուղիների շրջանի ուսումնասիրությունների շարքում ցանկանում ենք նաև անդրադառնալ Ֆրանսիացի պատմաբան Ֆրանսուա Ժորժոնի «Սուլթան Աբդուլ Համիդ» գիրքին, որը, հիմնականում քաղաքականությանը նվիրված լինելով հանդերձ, ներառում է նաև «Առաջընթաց կրթության ոլորտում» վերնագրով մի գլուխ: Հեղինակը հույժ դրական լույսի ներքո է ներկայացնում սուլթանին, եւ, հավանաբար, դա է պատճառը, որ այս աշխատությունն այսօր թուրքիայում համարվում է Համիդին նվիրված հավաստի աղբյուրներից մեկը: Իբրեւ օտարազգի «անկողմնակալ» պատմաբան հղելով Ժորժոնին՝ ժամանակակից թուրք պատմաբաններն ու հասարակական-քաղաքական գործիչները կերտում են «մեծագույն սուլթան», «չգնահատված բարեփոխիչ» Աբդուլ Համիդի նոր՝ կիսառասպելական կերպար: Ժորժոնն օրինակներով ցույց է տալիս, որ Համիդը կրթության հարցում առաջադեմ էր: Ըստ նրա՝ սուլթանը եւրոպական կրթությանը դեմ չէր, սակայն ցանկանում էր, որ արեւմտյան կրթական համակարգին միահյուսվեին իսլամական սկզբունքները, ժամանակակից գիտելիքները միախառնվեին իսլամական բարոյականության հետ: Ժորժոնը գրում է, որ կրթությանը նվիրված լինելու համար փառաբանված Համիդը մզկիթից առավել դպրոց է կառուցել⁴⁷:

Ուշագրավ է, որ կրթության մասին հոգացող սուլթանն անձամբ էապես կրթված չէր: Իր նախնական կրթությունը նա ստացել էր կայսերական ընտանիքների ավանդույթի համաձայն՝ առանձին ուսուցիչների մոտ, որ հայտնի էին իրենց կրթվածությամբ եւ պետական գործերի վերաբերյալ գիտելիքներով⁴⁸: Դանըշմանը, անդրադառնալով Համիդի կրթությանը, գրում է. «Թեեւ ճշմարիտ է, որ արքայազն Համիդը լիարժեք կրթություն չի ստացել, սակայն նա բնատուր խելքի եւ ունակությունների շնորհիվ տիրապետում էր ապագա սուլթանին անհրաժեշտ բոլոր գիտելիքներին»⁴⁹: Օ. Քոլոզլուն գրում է, որ Համիդը պատմության մեջ նման դերք է ձեռք բերել, ոչ թե լավ կրթությամբ, այլ սեփական տաղանդով, անձնական փորձով, ինքնուրույն ուսումնասիրելու, հասկանալու ձգտման միջոցով⁵⁰: Անձամբ Աբդուլ Համիդն իր հուշերում չեչտում է, որ բավարար կրթություն չի ստացել⁵¹ եւ 1867 թ. Եւրո-

Saraylar, Sanat-Tarih-Mimarlik Dergisi, Sayı: 15, İstanbul, 2016, էջ 12-13:

⁴⁷ Sñu F. Georgeon, Sultan Abdülhamid, İstanbul, 2006, էջ 291:

⁴⁸ Sñu K. Karpat, նշվ. աշխ., էջ 160:

⁴⁹ Z. Danişman, նշվ. աշխ., էջ 8:

⁵⁰ Sñu O. Koloğlu, նշվ. աշխ., էջ 24:

⁵¹ Sñu անդ, էջ 63:

պա կատարած ճամփորդությունը հավասարեցնում է լավ կրթությանը: Այս ճամփորդության արդյունքում է որոշել գերմանացիներին վստահել բանակի այժմեականացումը, քանի որ Անգլիան նրա համար դրամագլխի ճիրաններում գտնվող երկիր էր, Ֆրանսիան՝ զվարճանքի, իսկ Գերմանիան՝ ղեկավարության, զինվորականության, կարգուկանոնի⁵²:

Հարկ է շեշտել, որ Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանում կրթության բարենորոգման հարցն արդիական էր այլ կայսրություններում ու պետություններում եւս: Գյուլնդուզը նկատում է, որ կրթությունը տարածելու նախաձեռնությունները ռուսական եւ օսմանյան կայսրություններում կարելի է ասել միեւնոյն ժամանակ են առաջ եկել⁵³: Տարրական դպրոցների վերաբերյալ ռուսական օրենքն ու հրահանգներն ընդունվել են 1864 թ.: Օսմանյան կրթության նախարարության ստեղծումը թվագրվում է 1857 թ., իսկ համընդհանուր կրթության մասին օրենքը՝ 1869 թ.: Երկու կրթական համակարգում էլ կրոնին կենտրոնական տեղ էր հատկացվում⁵⁴: Գյուլնդուզը գրում է, որ ռուսների եւ օսմանցիների նմանություններից է նաեւ ոչ թուրք եւ ոչ ռուս տարրերին կենտրոնական արժեքներին հպատակեցնելը. թուրքերը փորձում էին արաբ երեխաներին աշիրեթական դպրոցներում պանօսմանիզմ ներարկել, իսկ ռուսները ձգտում էին ռուսացնել⁵⁵:

Պետք է ընդունել, որ համիդյան կրթական համակարգը հաջողված նախաձեռնություն էր, քանի որ հանրապետության առաջին տարիներին թուրքիայի ճակատագիրը որոշող առաջնորդների ողջ սերունդը հիմնականում Աբդուլ Համիդ Բ.-ի կառավարման ընթացքում գործող կրթական համակարգի «արդյունքն» էր: Բացի այդ, ինչպես նշում է Իլբեր Օրթայլըն, «կայսրությունը որպես ժառանգություն երիտասարդ հանրապետությանը թողեց խորհրդարան, քաղաքական կուսակցության գործիչներ, մամուլ եւ նմանատիպ այլ քաղաքական կառույցներ: Հանրապետության բժիշկները, գիտնականները, իրավաբանները, պատմաբանները, բանասերները վերջին շրջանի օսմանյան մտավորականներն էին»⁵⁶: Համիդյան կրթությանը նմանատիպ գնահատական տալով՝ պատմաբան Բ. Ֆորթնան գրում է. «Աբդուլ Համիդ Բ.-ի կրթական կառույցներում սովորած աշակերտները 1908 թ. երիտթուրքական շարժման ժամանակ եւ

⁵² Տե՛ս անդ, էջ 65:

⁵³ Տե՛ս Մ. Gündüz, նշվ. աշխ., էջ 274:

⁵⁴ Տե՛ս Ս. Deringil, նշվ. աշխ., էջ 115:

⁵⁵ Տե՛ս Մ. Gündüz, նշվ. աշխ., էջ 274:

⁵⁶ İ. Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 1987, s. 25.

Հետագայում Օսմանյան կայսրության անկումից հետո Բալկաններում եւ Միջին Արեւելքում ստեղծված ազգ-պետությունների ձեւավորման գործում կարեւոր դերակատարում ունեցան»⁵⁷:

Աբդուլ Համիդ Բ.-ի կառավարման ժամանակաշրջանի կրթական համակարգի վերաբերյալ թուրք պատմագիտության անդրադարձներն ամփոփելով՝ նշենք, որ հակասություններով լի այս ժամանակաշրջանի արտացոլումը հետազոտողների աշխատություններում մեծ մասամբ հակասական է, եւ դրանցում ակնհայտ է քաղաքական պատվերի հանգամանքը: Թե՛ համիդամետ, թե՛ նրան դեմ հանդես եկող գիտնականների վերլուծություններն փոփոխվում են երկրում տիրող իրավիճակի եւ իշխող ուժի պատվերների համապատասխանությամբ: Սակայն, այնուամենայնիվ, պետք է փաստել, որ համիդյան շրջանի կրթական համակարգը, դրա զարգացումն իսկապես յուրօրինակ եւ արտասովոր մի երեւույթ էր:

РЕЗЮМЕ

В последние годы в Турции увеличилось количество научных исследований, касающихся темы образования в период правления султана Абдул-Гамида II. Несмотря на многочисленные исследования, образ султана, вызывающий противоречивые и противоположные точки зрения, продолжает оставаться в центре научных исследований. Противоположность взглядов очевидна и в исследованиях об образовании. Многие турецкие историки отмечают, что без гамидовских реформ в образовании, модернизации печатного дела и их доступности народу, не были бы возможны ни успехи в сфере образования в период Второй Конституции, ни Младотурецкая революция 1908 года, ни распад империи и основание Республики Турция. Обобщая обращение турецкой историографии к системе образования в период правления Абдул-Гамида II, стоит отметить, что отражение этого периода в работах турецких историков в основном противоречиво, и очевидно, что это государственный заказ.

⁵⁷ M. Gündüz, նշվաշխ., էջ 279:

SUMMARY

In recent years the number of scientific researches on the education during the period of Abdul Hamid II increased. In spite of many researches, being in the crossroads of opposite and sometimes controversial viewpoints the image of the sultan is still on the scientific agenda. The controversion of viewpoints is obvious in the researches on the field of education as well. Many Turkish historians mention that without Hamidian educational reforms, modernization of press and its accessibility for the people neither success in the sphere of education during the Second Constitution nor the Young Turks Revolution as well as the collapse of Empire and foundation of the Republic of Turkey would be possible. Summarizing the reflections of the educational system during the period of Abdul Hamid II in the Turkish historiography we should mention that reflections of this period in the works of historians are mostly controversial and the fact of the political order is obvious in them.

